

Микола МАЛІК, Леся ЗАБУРАННА

СТАН ТА ПРОБЛЕМИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ АГРАРНОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ

На основі комплексного аналізу дано оцінку існуючої ситуації сільськогосподарського ринку, визначено проблеми сталого розвитку аграрної сфери України. Акцентовано увагу на підвищенні ролі дрібнотоварних господарств населення.

Ключові слова: аграрна сфера, сільськогосподарське виробництво, агропромисловий комплекс, сільськогосподарські підприємства, особисті селянські господарства.

Історично склалося, що Україна є однією з найбільших аграрних країн, чому сприяють її географічне положення, клімат та наявність значних площ родючих ґрунтів. На початку ХХ ст. більшу частину нашої країни займали сільські території, а частка населення, що проживала в сільській місцевості, становила близько 80%. За радянських часів урбанізаційні процеси скоротили частку сільського населення майже до 30%. Найбільшу питому вагу сільського населення сьогодні мають західно-українські регіони, де більш ніж половина населення проживає в селі, в той час як в індустріалізованих східних регіонах частка сільського населення становить близько 15%. Аграрна сфера економіки та суспільства має особливий соціальний статус через свою територіальну, поселенську та соціальну автономію щодо промислово-міської сфери. *Актуальність* дослідження визначається об'єктивною необхідністю виявлення передумов та ліквідації наслідків кризи в аграрній сфері України на основі комплексного аналізу наявної ситуації та пошуку нового організаційно-економічного механізму ринкової адаптації сільського господарства.

Питання розвитку аграрної сфери України завжди були в центрі уваги наукових досліджень та вивчалися відомими *вітчизняними науковими фахівцями*, зокрема такими, як: П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк [1], Б. Й. Пасхавер, Л. В. Молдован [2], В. В. Юрчишин [3], О. М. Бородіна, І. В. Прокопа [4], Л. Ю. Мельник [5] та інші. Проте у зв'язку зі складною економічною ситуацією у державі, відсутністю достатнього досвіду управління аграрною сферою в сучасній ринковій економіці та високою динамічністю зовнішнього середовища залишається необхідність у постійному моніторингу стану та проблем сталого розвитку вітчизняної аграрної сфери.

Мета статті – встановлення реального економічного стану аграрного сектору та виявлення проблем, які потребують негайного вирішення для зміцнення конкурентоспроможності вітчизняної аграрної галузі.

Дезінтеграція господарського комплексу колишнього СРСР, перехід до ринкової економіки відбулися раптово "шоковим" шляхом, що викликало трансформаційну кризу. Між 1990 і 2000 рр. валова продукція сільського господарства скоротилася майже вдвічі, а за сектором сільськогосподарських підприємств – майже чотириразово. Така деградація сільськогосподарського виробництва була зумовлена різким падінням реальних доходів населення, яке призвело до значного скорочення продовольчого споживання. Хоча між 1990 і 2000 рр. частка витрат на продовольчі потреби у сімейних

бюджетах подвоїлася (з 33 до 65%), середньодушкове споживання продуктів харчування скоротилося – м'ясопродуктів і рибопродуктів – більш ніж удвічі, молочних продуктів – у 1,9 разу, яєць – у 1,7 разу. Якщо у 1990 р. добовий раціон українця становив 3,6 тис. Ккал, у 2000 р. – лише 2,6 тис. Ккал, а в 2010 р. збільшився до 2,9 тис. Ккал [6].

Із перших років нового століття почалося поступове повільне післякризове відродження національної економіки загалом і її аграрного сектору зокрема. Зростання реальних доходів населення дозволило між 2000 і 2009 рр. збільшити душеве продовольче споживання на 30% (у порівнянних цінах). У сільському господарстві виникли ринкові можливості для післякризової відбудови. У 2001–2005 рр. валова продукція вітчизняного сільського господарства зросла на 10,1% (середньорічний темп приросту – майже 2%), у 2006–2010 рр. цей показник збільшився на 12,0% (середньорічний темп приросту – 2,24%) (табл. 1).

Таблиця 1

**Обсяги і темпи зростання сільськогосподарської продукції
 (усі категорії господарств)**

Періоди	Середньорічна валова продукція сільського господарства, в цінах 2005 р., млрд. грн.	Темпи зростання до попереднього періоду, %	Середньорічний темп приросту, %
1986–1990	146,3	108,2	1,60
1991–1995	110,7	75,7	-5,40
1996–2000	79,0	71,4	-6,50
2001–2005	87,0	110,1	1,95
2006–2010	97,1	111,2	2,24

Примітка. За даними Державної служби статистики України за відповідні роки [6].

Незважаючи на це, можна стверджувати, що економіка, населення країни багато втрачає через незадовільний стан агропромислового комплексу, на що вказують порівняння здобутків України зі світовими показниками (табл. 2).

Таблиця 2

**Частка України у світовому сільськогосподарському виробництві
 (за даними Держкомстату України)**

	1990 р.			2004 р.			2009 р.		
	Весь світ	Україна	Україна до всього світу, %	Весь світ	Україна	Україна до всього світу, %	Весь світ	Україна	Україна до всього світу, %
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Вироблено:									
– зернових і зернобобових культур, млн. т	2009,9	51,0	2,5	2324,5	41,8	1,8	2557,7	46,0	1,8
– цукрових буряків, млн. т	309,2	44,3	14,3	249,2	16,6	6,7	227,2	10,1	4,4
– картоплі, млн. т	266,0	16,7	6,3	327,6	20,8	6,3	329,6	19,7	6,0
– овочів та баштанних культур, млн. т	461,8	7,5	1,6	865,8	7,3	0,8	1011,5	9,0	0,9

Продовження таблиці 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
– м'яса, млн. т	179,9	4,4	2,4	259,4	1,6	0,6	283,9	1,9	0,7
– молока, млн. т	542,5	24,5	4,5	618,5	13,8	2,2	702,1	11,6	1,7
– курячих яєць, млн. т	35,2	1,0	2,8	58,2	0,7	1,2	62,8	0,9	1,4
Вирощено:									
– поголів'я великої рогатої худоби, млн.	1297,2	24,6	1,9	1339,3	7,0	0,5	1380,2	4,8	0,3
– поголів'я свиней, млн.	856,6	19,4	2,3	947,8	6,5	0,7	941,8	7,6	0,8
– поголів'я птиці, млн.	11475,6	246,1	2,1	17685,3	15,28	0,9	20265,0	191,4	0,9

Примітка. Підраховано автором за виданням [7].

Нинішня частка продукції сільського господарства України у 2–4 рази поступається тій, що була на початку 90-х років минулого століття. Проте унікальний порівняно з провідними країнами світу природний потенціал галузі у поєднанні з надзвичайно вигідним географічним та геополітичним положенням ставить нашу країну в особливу позицію на світовому ринку продовольства. Вже кілька років поспіль в Україні виробляється близько 1,6–1,8% світових обсягів зерна, 20–21% насіння соняшнику та соняшникової олії, 6,4–6,7% цукрових буряків, 6% картоплі, до 1% яєць, овочів та баштанних культур, 0,6–0,7% м'яса, до 2,2% молока. Тому є підстави дійти висновку, що ці позиції у зв'язку із загостренням світової фінансової кризи, розвитком кризових явищ на світовому продовольчому ринку та коректною політикою українського уряду в аграрній сфері можуть значно підвищуватися.

За період, що аналізується, обсяги виробництва скоротилися в більшості галузей національної економіки (табл. 3).

Таблиця 3

Індекси обсягів виробництва за видами економічної діяльності*

Показник	1990 р.	
	2000 р. у % до 1990 р.	2009 р. у % до 1990 р.
Сільське господарство	53,4	70,0
Промисловість	57,8	80,4
Будівництво	11,5	8,6
Транспорт вантажний	24,3	24,3
Транспорт пасажирський	51,9	48,4
Валовий внутрішній продукт усіх галузей економіки	43,2	63,0

Примітка. Дані Державної служби статистики України за відповідні роки [8].

У сільському господарстві таке скорочення не перевищило середню позначку, але інфляційне зростання цін у середньому за всіма галузями значно (майже в 3 рази) випереджало аналогічні показники агросфери, що суттєво зменшило частку сільського господарства в макроекономічних показниках. Якщо у 1990 р. частка сільського господарства у випуску всієї економіки дорівнювала 18,7%, у 2009 р. – лише 8,3%, а в 2010 р. вже лише 8,2%. У радянський період більша частина продукції сільськогосподарських підприємств закуповувалася державою за цінами, що разом

з ціновими надбавками забезпечували колгоспам і радгоспам середню рентабельність на рівні 38%. Кількість збиткових господарств у 1990 р. становила лише 0,4%. Державна банківська система надавала кредити під 2–3% річних. Заміна державних закупівель сільськогосподарської продукції на систему вільного ринку була сповнена труднощів. У 1999 р. 84% сільськогосподарських підприємств були збитковими, а середня збитковість перевищила 20%. Кредитна та інвестиційна системи були паралізовані. У 2000 р. ставка за кредитами, наданими сільськогосподарським підприємствам, досягла 54% річних. Інвестиції в сільське господарство між 1990 і 2000 рр. скоротилися у порівнянних цінах у 23 рази, тобто практично припинилися.

У 2000-х роках разом із зростанням обсягів сільськогосподарського виробництва почав поліпшуватись фінансовий стан галузі. Насамперед галузь спромоглася суттєво поліпшити показники рентабельності (табл. 4).

Таблиця 4

Рентабельність операційної діяльності за видами економічної діяльності, %

Показник	1990 р.	2000 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.
Всього	23,3	2,7	7,0	6,6	6,8	3,9	3,3	4,0
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	38,3	-1,6	12,7	10,0	19,0	12,9	14,7	23,2
Промисловість	22,7	4,8	5,5	5,8	5,8	4,9	1,7	3,6
Будівництво	18,1	1,3	2,2	3,1	2,6	-2,7	-1,0	-1,2
Діяльність транспорту та зв'язку	11,5	2,4	11,7	9,9	9,8	6,9	8,6	7,2

Примітка. Розрахунок автора за даними Державної служби статистики України за відповідні роки [8].

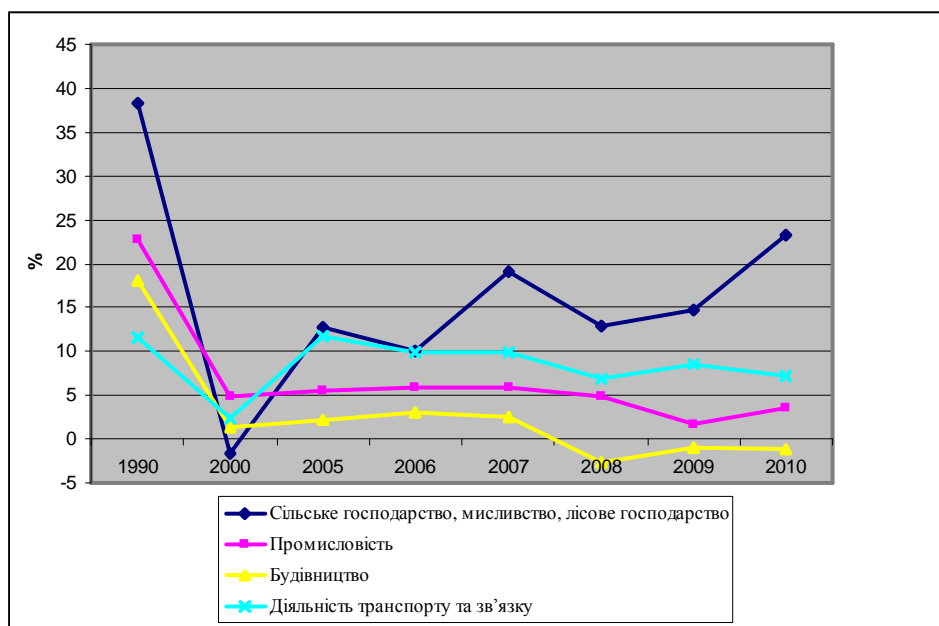

Рис. 1. Рентабельність операційної діяльності за видами економічної діяльності, %

Примітка. Побудована автором на основі інформації Державної служби статистики України [8].

Значною мірою цей успіх був забезпечений досягненнями у ресурсозбереженні: суттєво зросли обсяги виходу аграрної продукції на одиницю трудових, земельних і матеріальних ресурсів. У 2010 р. результат від основної діяльності сільсько-господарських підприємств (крім малих) становив 12,8 млрд. грн. прибутку проти 7,2 млрд. грн. у 2009 р., рівень рентабельності (без урахування бюджетних дотацій і доплат) загалом становив 20,6% проти 13,4% у попередньому році. Прибутки від виробництва продукції сільського господарства і надання послуг у рослинництві і тваринництві отримали 73% підприємств, сума прибутку в середньому на 1 підприємство становила 2,3 млн. грн. (у 2009 р. – відповідно 63% і 1,8 млн. грн.). Водночас 27% підприємств зазнали від сільськогосподарського виробництва збитків, сума яких у розрахунку на 1 підприємство становила 1,1 млн. грн. (у 2009 р. – відповідно 37% і 993,5 тис. грн.). Приріст прибутку не був втілений у галузеві інвестиції: в 2009 р. капітальні вкладення в сільське господарство скоротилися вдвічі, а в 2010 р. суб'єктами господарювання за рахунок усіх джерел фінансування у сільське господарство, мисливство, лісове господарство вкладено 12,2 млрд. грн. інвестицій в основний капітал, що на 16,5% менше, ніж у 2009 р. Питома вага інвестицій у зазначені види економічної діяльності становить 7,1% від загальнодержавного обсягу інвестицій в основний капітал (у 2009 р. – 6,2%). За рахунок коштів державного бюджету освоєно 284 млн. грн., що становить 2,3% інвестицій в основний капітал у цей вид діяльності. Зазначимо, що вагому частку інвестицій у сільське господарство, мисливство, лісове господарство освоєно у рослинництві (68,2%) [9].

У розвиток підприємств сільського господарства, мисливства, лісового господарства за станом на 1 січня 2011 р. вкладено 833,7 млн. дол. США прямих іноземних інвестицій (наростаючим підсумком з початку інвестування), що становить 1,9% загального обсягу іноземних інвестицій в Україну. Приріст обсягу іноземного капіталу в сільське господарство, мисливство та лісове господарство, з урахуванням його переоцінки, втрат і курсової різниці, за 2010 р. становив 40,7 млн. дол. США. Поясненням такої тенденції може слугувати кредитна криза: у 2009 р. сільське господарство отримало кредитних ресурсів лише 29% від рівня 2008 р.

Площа сільськогосподарських угідь, які використовувались у виробництві сільськогосподарськими підприємствами та громадянами, на 1 січня 2011 р. становила 36,5 млн. га (61% території України), з яких 30,9 млн. га – площа ріллі. У 2010 р. на території країни виробництвом сільськогосподарської продукції займалося 56 тис. аграрних підприємств різних організаційно-правових форм господарювання (в т. ч. фермерські господарства) (рис. 2), які використовували 21,6 млн. га сільськогосподарських угідь [7].

У господарських товариствах зосереджено 49,1% цих угідь, у фермерських господарствах – 20,0%, у приватних підприємствах – 16,0%, у виробничих кооперативах – 4,6%, у державних підприємствах – 2,6%, у підприємствах інших форм господарювання – 7,7%. Із загальної кількості підприємств близько 15 тис. становлять господарські товариства, приватні, державні та інші підприємства і кооперативи (крім фермерських господарств), з яких 15,8% підприємств мають площу до 100 га, 17,3% – від 100 до 500 га, 11,2% – від 500 до 1000 га, 14,1% – від 1000 до 2000 га, 18,8% – понад 2000 га. Середній розмір господарства становить 1169 га сільськогосподарських угідь.

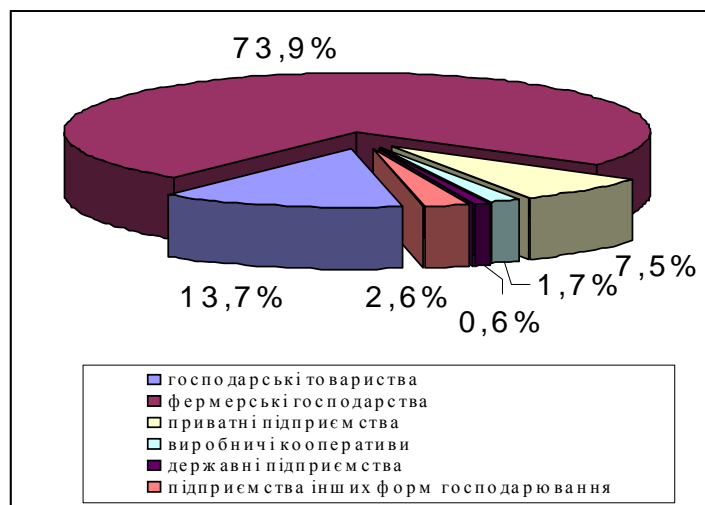

Рис. 2. Структура діючих сільськогосподарських підприємств за організаційно-правовими формами господарювання [7]

На 1 січня 2011 р. налічувалось 42 тис. фермерських господарств, у власності та користуванні яких знаходилося 4,3 млн. га сільгоспугідь, з них – 4,2 млн. га ріллі. Середній розмір фермерських наділів у 2010 р. проти 2009 р. збільшився на 0,7 га і становив 103,3 га. Площі земель фермерів розширюються як шляхом укрупнення самих господарств, так і оренди земельних часток. Орендовані землі фермерських господарств за станом на 1 січня 2011 р. становили 79,9% загальної площі землі, яка є в їх користуванні. У середньому на одне фермерське господарство припадало 100,2 га ріллі (на 1 січня 2010 р. – 99,4 га).

Трансформаційний розвиток аграрного сектору характеризувався зростанням ролі населення у землекористуванні, виробництві і продовольчому забезпеченні країни. Якщо у 1990 р. господарства населення займали 6% господарських угідь країни і забезпечували майже 30% валової сільськогосподарської продукції, то за підсумками 2010 р. у користуванні і володінні населення України знаходилось майже 41% сільськогосподарських земель країни, а його вклад у загальне сільськогосподарське виробництво оцінювався у 55,1% (табл. 5, рис. 3).

Як зазначалося, в трансформаційний період під час тривалого спаду розвитку сільськогосподарських підприємств господарства населення перетворилися на важливих виробників багатьох видів сільськогосподарської продукції. Дані табл. 5 показують, що наразі населення домінує у виробництві як продукції рослинництва, так і продукції тваринництва для забезпечення продовольчих потреб України. Особливо ця тенденція чітко проявилася у докризовий період (2000–2007 рр.), зараз же відбувається поступове згладжування та вирівнювання частки сільськогосподарської продукції, що виробляється сільськогосподарськими підприємствами та господарствами населення, але все-таки останні залишаються домінуючими у цій сфері.

Таблиця 5

**Структура виробництва валової продукції сільського господарства
за категоріями господарств, %**

Показники	1990 р.	1995 р.	2000 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.
Сільськогосподарські підприємства									
Валова продукція всього, в т.ч.	69,4	51,3	34,0	36,5	39,0	39,9	46,0	44,8	44,9
– продукція рослинництва	75,0	55,2	40,9	40,3	42,3	41,5	49,5	46,3	45,3
– продукція тваринництва	64,8	47,0	25,2	31,3	34,5	37,9	40,3	42,6	44,4
Господарства населення									
Валова продукція всього, в т.ч.	30,6	48,7	66,0	63,5	61,0	60,1	54,0	55,2	55,1
– продукція рослинництва	25,0	44,8	59,1	59,7	57,7	58,5	50,5	53,7	54,7
– продукція тваринництва	35,2	53,0	74,8	68,7	65,5	62,1	59,7	57,4	55,6

Примітка. Наведено за [7].

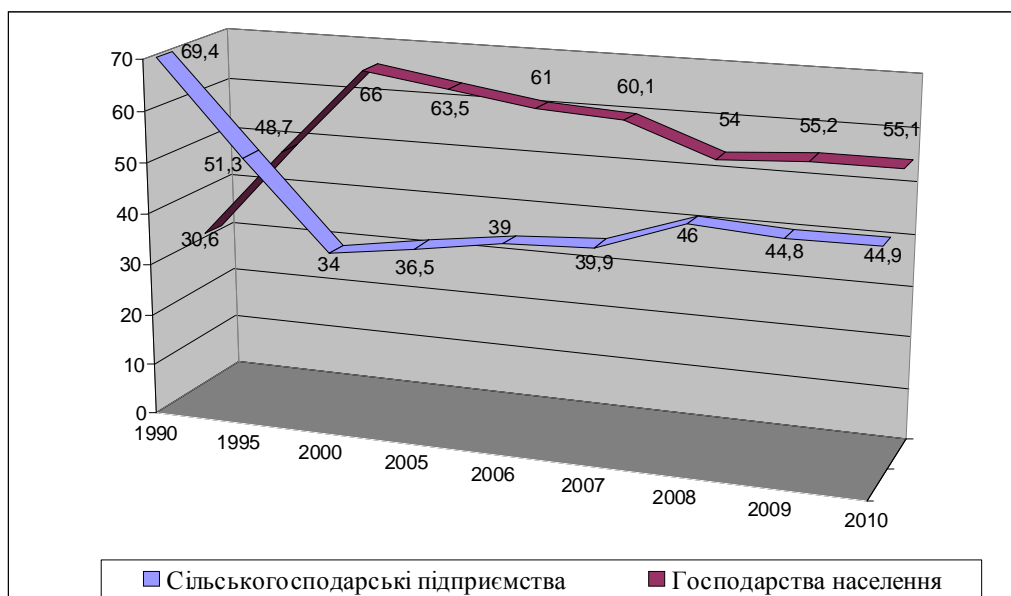

Рис. 3. Структура виробництва валової продукції сільського господарства за категоріями господарств, % [7]

На наш погляд, причини високих темпів розширення землекористування сільських господарств населення і нарощування ними обсягів виробництва зрозумілі – втрата більшістю селян постійної роботи у сільськогосподарських підприємствах, зниження рівня оплати праці на селі, тривалі затримки її виплати.

Позитивні тенденції розвитку сільськогосподарського сектору господарств населення у трансформаційний період дали підстави вітчизняним науковцям говорити про певний економічний парадокс, коли всупереч твердженням про переваги великих підприємств дрібнотоварні господарстві населення виявилися більш життєздатними

у кризових умовах. Як наслідок, сільськогосподарська діяльність сільських домогосподарств стала предметом спеціального аналізу у багатьох наукових роботах.

Серед наукових праць із зазначеної тематики важливе місце належить роботам академіка НАНУ О. Онищенка [13], академіків УААН В. Юрчишина [3], Б. Пасхавера [2, 10], які ґрунтовно розглядають широке коло питань формування, розвитку й ефективності господарств населення. Варто відмітити низку досліджень щодо цього виробництва і його ефективності у господарствах населення, а також процесів реалізації продукції, виконаних в Інституті аграрної економіки УААН, що проводились на основі організації власних інформаційних обстежень діяльності особистих селянських господарств [11, 12].

Чинна офіційна статистика сільськогосподарської діяльності господарств населення надає можливості певною мірою оцінити низку їх характеристик щодо землекористування, забезпечення необхідними ресурсами, людським капіталом тощо. Внаслідок земельної реформи сільські домогосподарства України сьогодні суттєво різняться за розмірами землекористування. Дані табл. 6 показують, що в останні роки середній розмір площі землі сільських домогосподарств дещо зростає, однак незначно. Наразі він становить 1,2 га порівняно з 1,04 га у 2004 р.

Водночас, якщо співставити цю площу із середніми 0,5 га у користуванні домогосподарств у минулому за планової системи, то це збільшення виявляється суттєвим. Середній загальний розмір земельних ділянок домогосподарств, отриманих як паї, а також орендованих наразі становить 3,09 га порівняно з 2,4 га у 2004 р., тобто на третину більше.

Сільські домогосподарства приблизно в однаковій пропорції очолюються як чоловіками, так і жінками. Однак проблемою, очевидно, є значний середній вік працюючих у домогосподарствах, який коливається на позначці близько 58 років, у тому числі (2010 р.) для чоловіків – 55, жінок – 62 роки. Це ставить під сумнів нормальний процес зміни поколінь працюючих у селянських домогосподарствах.

Статистика сьогодні виокремлює так звані розширені сільські домогосподарства, тобто ті, які мають площу землі понад гектар. У 2010 р. такі господарства становили кількісно майже 22% від усіх сільських домогосподарств і охоплювали 72,3% земель у володінні і користуванні останніх. Середня площа землі розширеного домогосподарства помітно більша і становить майже 4 га, а середній загальний розмір земельних паїв і ділянок, які можуть орендуватися населенням, близько 3,25 га. Вони помітно краще озброєні технікою і сільськогосподарським інвентарем, які реєструються у 27,7% розширених господарств (порівняно з 13% господарств у середньому), у тому числі трактори мають майже 24,9% останніх (16% для усіх домогосподарств). Оператори цих господарств більшою мірою чоловіки, ніж жінки. Водночас практично всі (94,6%) розширені домогосподарства також фрагментовані, з середньою віддаленістю земельної ділянки понад 2 км.

Ми вважаємо, що саме розширені особисті господарства, очевидно, можуть розглядатися як такі, що мають потенціал ринкового розвитку. Якщо взяти до уваги, що для забезпечення продовольчих потреб однієї особи достатнім вважається 0,2–0,25 га землі, то для деякого середнього домогосподарства, що складається, наприклад, з 4 осіб (просте відтворення), потрібно буде близько гектара. Особисті господарства, що мають більше землі, потенційно можуть розглядатися як малі підприємства, здатні продукувати надлишок продукції і реалізувати її поза межами домогосподарства на ринку. В Україні роль дрібнотоварних господарств населення

Таблиця 6

Основні характеристики сільських домогосподарств

Показник	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.
Усі домогосподарства							
Середній розмір площі землі домогосподарства, га	1,04	1,08	1,21	1,21	1,18	1,18	1,20
Частка земельних паїв і орендованих ділянок у загальній площі землі домогосподарств, %	44,3	42,3	47,9	49,1	45,8	47,7	47,4
Середній загальний розмір земельних паїв і орендованих ділянок, га	2,39	3,05	3,17	3,13	3,19	3,25	3,09
Частка домогосподарств, які очолюють							
<i>чоловіки</i>	53,4	50,9	52,1	49,6	50,1	50,7	49,6
<i>жінки</i>	46,6	49,1	47,9	50,4	49,9	49,3	50,4
Середній вік голів домогосподарств, років	58	60	59	58	58	57	58
<i>чоловіків</i>	54	56	55	54	54	54	55
<i>жінок</i>	62	63	63	61	62	61	62
У т.ч. домогосподарства з площею землі більше га							
Середній розмір площі землі домогосподарства, га	3,65	3,77	4,14	4,09	3,9	4,03	3,98
Частка земельних паїв і орендованих ділянок у загальній площі землі домогосподарств, %	66,5	63,1	67,4	68,5	64,5	66,8	65,3
Середній загальний розмір земельних паїв і орендованих ділянок, га	2,88	3,47	3,54	3,46	3,43	3,39	3,25
Частка домогосподарств, які очолюють							
<i>чоловіки</i>	60,9	61,8	61,2	59,4	58,5	59,0	57,4
<i>жінки</i>	39,1	38,2	38,8	40,6	41,5	41,0	42,6
Середній вік голів домогосподарств, років	57	59	59	59	58	58	59
<i>чоловіків</i>	55	55	56	56	55	56	57
<i>жінок</i>	61	63	62	61	61	61	62

Примітка. Складено за даними Державної служби статистики України за відповідні роки [8].

для продовольчої безпеки держави широко визнається багатьма науковцями і політиками, однак загалом сектор розглядається як безперспективний. Вказується на його примітивну технологічну базу, неможливість швидко і без значних інвестицій еволюціонувати у великі товарні структури. Нерідко наявність цих господарств розглядається як ознака відсталості сільськогосподарського виробництва, анахронізм, не властивий етапу індустріального і тим більше постіндустріального розвитку [5]. Здебільшого проблема полягає у тому, що при зміцненні землекористування дрібних господарств населення часто вбачаються загрози для розвитку великого аграрного бізнесу країни, пришвидшення технологічного прогресу і конкурентоспроможності на світових ринках.

Аналіз показує важливість дрібнотоварних господарств населення як виробників значної кількості видів сільськогосподарської продукції, традиційних для споживчого продовольчого ринку України. Тому некоректно ставити питання про будь-які форми усунення, обмеження або відмирання цього сектору. Водночас питання ролі дрібнотоварного сільського господарства в економічному розвитку України має у перспективі розглядатись у більш широкому контексті [4].

Проведене дослідження дає змогу зробити такі висновки. Економіка, населення країни багато втрачає через незадовільний сьгоднішній стан агропромислового комплексу. Державна підтримка його розвитку надзвичайно мала, що підтверджується питомою вагою інвестицій у зазначені види економічної діяльності, що становлять 7,1% від загальнодержавного обсягу інвестицій в основний капітал (у 2009 р. – 6,2%). Трансформаційний розвиток аграрного сектору характеризується зростанням ролі населення у землекористуванні, виробництві і продовольчому забезпеченні країни. Дрібнотоварні господарства населення почали займати своє унікальне місце у системі вітчизняного сільського господарства і тому заслуговують на особливу увагу. Можна стверджувати, що це відповідає інтересам і праву вітчизняних споживачів на якісне і відповідне їх культурі продовольство. Крім того, ми переконані, що саме господарства населення готові до розширення своїх сфер діяльності шляхом залучення інноваційних напрямків аграрної сфери, а саме: сільського аграрного туризму.

Формування життєздатних сільських громад, охорона і збереження природних ресурсів, гарантування продовольчої безпеки, яка передбачає, що виробництво продовольства не буде сконцентровано в руках небагатьох, окреслюють перспективи подальших досліджень.

Література

1. Аграрний сектор економіки України (стан і перспективи розвитку) / за ред. М. В. Зубця, П. Т. Саблука, В. Я. Месель-Веселяка, М. М. Федорова. – К. : ННЦ ІАЕ, 2011. – 1000 с.
2. Виклики і шляхи агропродовольчого розвитку / [Пасхавер Б. Й., Шубравська О. В., Молдаван Л. В. та ін.] ; за ред. акад. УААН Б. Й. Пасхавера ; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2009. – 432 с.
3. Юрчишин В. В. Господарства населення: проблеми майбутнього // Економіка України. – 2003. – № 9. – С. 67–72.
4. Теорія, політика та практика сільського розвитку / за ред. д-ра екон. наук, чл.-кор. НАНУ О. М. Бородіної, д-ра екон. наук, чл.-кор. УААН І. В. Прокопи ; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2010. – 376 с.
5. Мельник Л. Ю. Сутність аграрних домогосподарств та їх основні економічні характеристики / Л. Ю. Мельник // Економіка АПК. – 2007. – № 3. – С. 3–10.
6. Статистичний збірник "Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України" за 2010 рік – К. : Державна служба статистики України, 2011. – 55 с.
7. Сільське господарство України: Стат. щорічник за 2010 рік. – К. : Держкомстат України, 2011. – 567 с.
8. Офіційний веб-сайт Державної служби статистики України [Електронний варіант]. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua/.
9. Економіка України за 1991–2009 роки / за заг. ред. акад. НАН України В. М. Гейця [ін.] ; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозув. НАН України. – К. : Держкомстат України, 2010. – 112 с.

10. Удосконалення статистичного обліку виробничих ресурсів і витрат у господарствах населення / за ред. Пасхавера Б. Й. – К. : ІЕ НАН України, 2000. – 130 с.
11. Ефективність сільськогосподарського виробництва в особистих господарствах громадян (за матеріалами обстежень) / за ред. П. Т. Саблука, В. Я. Меселя-Веселяка, Ю. А. Лузана. – К. : ІЕ УААН, 2001. – 377 с.
12. Особисті підсобні господарства України: аналіз витрат та ефективності виробництва видів сільськогосподарської продукції / за ред. О. М. Шпичака. – К. : ІАЕ, 2001. – 236 с.
13. Онищенко О. М. Господарства населення України до і після реорганізації сільгосп підприємств / О. М. Онищенко // Вісник Інституту економічного прогнозування. – 2005. – № 4. – С. 48–59.

Редакція отримала матеріал 13 грудня 2011 р.